

Sülemî'nin *Ṭabaḳāt*'ında Usûl Kavramının Kullanımına Dair Birkaç Not

A Few Notes on the Use of the Concept of *Usûl* in Sulamî's *Ṭabaḳāt*

Abdullah Taha Orhan

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Sülemî, *Ṭabaḳāt*, Usûl, Âdâb.

Keywords

Şüfism, Sulamî, *Ṭabaḳāt*, Usûl, Âdâb

Giriş

Bir grup arkadaşla Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Ṭabaḳātü's-şüfiyye*'sini okurken sıra Amr b. Osman el-Mekkî'ye (ö. 297/910) geldiğinde bir cümle dikkatimizi çekti: “وهو عالم بالأصول”.¹ Burada Sülemî'nin “usûl ilimleri” ile tam olarak ne kastettiğini anlamaya çalıştık. İşte bu kısa araştırma notu, bu merakın bir ürünü. Her şeyden önce yazının kapsamının Sülemî ve onun *Ṭabaḳāt*'ıyla sınırlı olduğunu belirtmeliyim. Bu çalışmada öncelikle *Ṭabaḳāt*'ta yer alan “usûl” kavramı kullanımlarını listeleyeceğim. Ardından bunları yorumlamaya çalışacak ve bu konuda yapılabilecek yeni çalışmalar için bazı sorular soracak, bazı teklifler sunacağım.

Tespit edebildiğim kadarıyla Sülemî eserinde usûlü temel olarak üç farklı bağlamda kullanıyor. Birincisi, bazı sûfilerin “usûl ilimlerine” vâkıf olduğunu belirtirken, ikincisi

1 Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfîler: Tabakâtü's-şüfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 115. Metin boyunca, Arapça-Türkçe karşılaştırmalı olarak yayıma hazırlanan bu nüsha kullanılacaktır. Nüshada Arapça ve Türkçe sayfalar için aynı sayfa numarası kullanıldığından atıflarda verilen sayfa numarası hem Arapça hem de Türkçe metin için geçerli olacaktır. Metinden yapılan Türkçe tercümelere bu nüshadaki tercümeden istifade etmekle birlikte anlamı daha açacağını düşündüğüm yerlerde bazı tasarruflarda bulunduğumu da eklemeliyim.

* Sorumlu Yazar: Abdullah Taha Orhan (Dr. Öğr. Üyesi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye. E-posta: abdullahorhan@nevsehir.edu.tr ORCID: 0000-0001-5055-4712

darulfunun ilahiyat 34, 2 (2023): 625–631. <https://doi.org/10.26650/di.2023.34.2.1361069>

seyr u sülûkte esas alınan ilkeler/âdâb bağlamında ve son olarak furû‘un zıddı olarak din usûlünden bahsederken. Şimdi her bir bağlamı tek tek inceleyelim.

1. Usûl ilimlerine vâkıf olanlar

Tabakât’ta usûl ilimlerine vâkıf olduğu özel olarak belirtilen sûfiler şunlar:

Sûfi	Bölge	Vefat tarihi	<i>Tabakât</i> ’taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Amr b. Osman el-Mekkî	Bağdat	297	Usûl ilimlerine vâkıf olup (bu konuda) güzel sözleri vardı.	2/115
Ebu Bekir el-Vâsîfî	Bağdat	320	Usûlde âlim olduğu gibi zâhir ilimlerine de vâkıftı.	3/185
Ebu Abdullah es-Subeyhî	Basra	320 [?]	Ulûmu’l-kavm ve usûle vâkıftı.	3/204
Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî	Şîrâz	353	Usûlde âlimdi, hakikat ilminde meşhur bir dili vardı.	5/302

Eserde 105 sûfinin terceme-i hâline yer verildiğini düşündüğümüzde Sülemî’nin sadece 4 kişi için bu ibareyi kullanması oldukça az görünüyor. Fakat şöyle düşünmek mümkün: Sülemî’nin usûl ilimlerine sahip olduğunu ayrıca belirtmediği sûfilerin de aslında bu ilimlere vâkıf olduğunu pekâlâ söyleyebiliriz. Zira Sülemî’nin eserini Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) tasavvufu üzerine inşa ettiğini göz önüne alırsak en başta Cüneyd’in bu usûle sahip olduğunu düşünmesini beklememiz gerekir. Oysa eserin Cüneyd maddesinde Sülemî onun usûle vâkıf olduğunu ayrıca zikretme ihtiyacı hissetmez.

Bu kullanımda Sülemî’nin usûlden ne kastettiğini anlamamız için birlikte kullandığı ibarelere dikkat edebiliriz: *ulûmu’l-kavm* ve *hakikat ilmi*. Ayrıca Vâsîfî maddesinde usûlün zıddı olarak zâhir ilimlerini kullanması da usûlden buradaki kastına dair bize bilgi verir. Dolayısıyla usûlün bu bağlamdaki kullanımından şunları anlıyoruz: **i.** Sülemî’ye göre usûl hadis, fıkıh, tefsir ve dil bilimleri gibi zâhir ilimlerin üstünde konumlanan bâtın ilimlerine tekâbül eder. **ii.** Bununla irtibatlı olarak hakikat ilmi ve *kavmin*, yani sûfilerin kendilerine has ilimleri olarak zikrettiği şey aslında tam olarak usûl ilimlerine karşılık gelir.

2. Seyr u sülûk âdâbı anlamında usûl

Usûlün sülûk âdâbı bağlamında kullanıldığı örnekler aşağıdaki gibidir:

Sûfî	Bölge	Vefat tarihi	<i>Tabağât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Sehl b. Abdullah et-Tüsterî	Basra	283	Usûlümüz yedidir: temessük, iktidâ...	2/121
Ebu Bekir el-Vâsîfî	Bağdat	320	Tasavvufun usûlü hakkında kimse onun gibi konuşmamıştır.	3/185
Ebu'l-Hüseyn b. Hind el-Fârsî	Bağdat	[?]	Usûlu'l-hayrât dörttür: Sehâ, tevâzu, nüsük, güzel ahlâk.	4/252

Bu örneklerde usûlün aslında ilk akla gelen anlamı olan “yolun esasları” bağlamında kullanıldığını görürüz. Genel olarak tasavvuf yolunun ve özelden de sûfilerin kendilerine göre tuttıkları tarîklerin bazı temel ilkeleri vardır ki bunlar genellikle amelî, ahlâkî prensiplerdir. Sehl et-Tüsterî'nin “usûlümüz yedidir” diyerek saydığı ilkeler bunun oldukça açıklayıcı bir örneğidir: “Allah'ın kitabına temessük, Rasûlü'nün sünnetine iktidâ, helal yemek, (kimseye) eziyet etmemek, günahlardan ictinâb etmek, tevbe ve haklara riâyet etmek.” Sülemî'nin ele aldığı, tasavvuf tarihinin bu erken döneminde, yolun ilkelerini bu şekilde sıralayan pek çok sûfiden bahsetmek mümkün. Öyle ki sonraki süreçte tarikatlar bu ilkeler/âdâb üzerine inşa edilecek ve bir âdâb literatürü oluşacaktır.²

3. *Usûlü'd-dîn* bağlamında usûl

Sülemî'nin eserinde usûlü, dinin usûlleri bağlamında kullandığını tespit edebildiğimiz iki örnek aşağıdaki gibidir:

Sûfî	Bölge	Vefat tarihi	<i>Tabağât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Ebu Muhammed el-Cerîrî	Bağdat	311	Usûl furû'un istimaliyle olur. Dinin usûllerinin müşahedesine, vasıta ve furûa tazimle erişilir.	3/157
Ebu Abdullah es-Subeyhî	Basra	320 [?]	Usûlü'd-dîn: sıdk-ı iftikâr, hüsn-i iktidâ. Furû: ahde vefa, haram-helal, kanaat, sabr.	3/204

Burada usûlün, yukarıda ilk başlıkta zikredilen zâhirin zıddı olarak kullanımına benzer bir tasarruf görürüz. Orada zâhirin zıddı olarak kullandığı usûlü Sülemî burada İslam ilimlerinde genel olarak kullanıldığı şekliyle furû'un zıddı olarak kullanmıştır. Fakat burada Sülemî'nin usûlü'd-dini fakîh ve mütekellimlerin kullanımından farklı bir bağlama çekmeye gayret ettiğini söyleyebiliriz ki aslında sözleri nakledilen Cerîrî ve Subeyhî'nin de bu sözlerle işaret ettikleri şey fıkıh ve

2 Bunun en meşhur örneği olarak Cüneyd-i Bağdâdî'ye atfedilen sekiz şart ve Kübreyiyye ilişkisi zikredilebilir. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Gökbulut, “Cüneyd'in Sekiz Şartı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 201-231. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) öncesi âdâbu's-sûfiyye literatürü için ayrıca bk. Kübra Betül Baydar, *Âdâbu's-sûfiyye Literatürü Açısından İbnü'l-Arabî'nin el-Emru'l-muhkem'i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2017), 14-25.

kelâm ilimlerinin tanımladığı usûlden farklıdır.³ Sülemî'nin bu aktarımlarından, kendisinin usûl-i dinden kastının aslında tasavvuf ilmi ya da bir diğer deyişle tasavvuftan maksud olan hakikat olduğunu düşünebiliriz.

Değerlendirme

Sülemî'nin usûl kavramını *Tabakât*'ında üç bağlamda toplam dokuz kez kullandığını tespit ettik.⁴ Bu kullanımlardan çıkarılabilecek sonuçları şöyle sıralayabiliriz.

- Usûlü zâhirin zıddı, yani bâtın anlamında kullanmış; dolayısıyla usûl ilimlerinden bâtın ilimlerini kastetmiştir.
- Bu bâtın ilimlerine “kavm”in, yani sûfiler taifesinin sahip olduğuna işaret etmiştir, bir diğer deyişle sûfiyi bâtın/usûl ilimlerine sahip olan kişi olarak tanımlamıştır. Buradan hareketle onun lügatinde usûlün ancak sûfiyeye has bir kavram olduğunu söyleyebiliriz.
- Özellikle Amr b. Osman el-Mekkî, Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî ve Vâsîtî'nin usûle vukûfiyetinden bahsederken bu ilimden konuşmalarını, bu ilmi anlatmalarını vurgulamasından yola çıkarak usûlün söze gelmeyecek, tasavvuf terminolojisindeki sır gibi bir kavram olmadığını anlıyoruz. Yukarıdaki çıkarımlarla birleştirirsek usûlün sözle ifade edilebilecek bir bâtın olduğunu iddia edebiliriz. Yani usûl aktarılabilir, talim edilebilir bir bilgi olmalıdır.
- Sülemî usûlü bâtın ilmi gibi kullanırken onu aynı zamanda âdâba benzer bir şekilde de kullanmıştır. Sehl et-Tüsterî, Vâsîtî ve el-Fârsî'den bahsettiği yerlerde böyle bir kullanım görüyoruz.
- Cerîrî ve Subeyhî'ye atfen naklettiği sözlerde ise usûlün daha genel, kuşatıcı bir kavram olarak din usûlü anlamında kullanıldığını tanık oluyoruz. Fakat bu usûl de yine kendisine tasavvufî ya da yukarıdaki anlamıyla bâtın ilimler aracılığıyla ulaşılabilecek bir bilgi olarak takdim edilir.
- Tüm bu veri ve yorumları harmanlayarak Sülemî'ye göre usûlü tek bir

3 Sülemî'nin bu bağlamdaki usûl kullanımının Uludağ'ın şurada bahsettiği şekilde, fıkıh ve kelâmın usûl/asıl tanımından farklılaştığını söyleyebiliriz; ancak Sülemî'nin kullanımının, burada zikredilenden daha kuşatıcı bir anlam içerdiğini söylemek de mümkün: Süleyman Uludağ, “Asıl (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/474.

4 Bu sayı usûlün sadece ıstılâhî anlamıyla kullanıldığı yerler için geçerli. Örneğin Sülemî, Ebû Ali b. Kâtib maddesinde usûl ve furû'u “kök ve dal” anlamıyla, ıstılâhî anlamın dışında kullanıyor. Bu yüzden değerlendirmeye onu eklemedim. bk. es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakâtü's-sûfiyye*, 244.

cümlede tanımlayalım: Usûl şeriat ilimlerinden üstün ve onların bâtını olan, fakat kendisine ancak o zâhîrî ilimlerle erişilebilecek ve aslında kendisi de son olmayan, hakikate ermede vazgeçilmez bir vesile ve durak olan; talim edilebilir ve âdâb denilen ahlâkî kazanımların esas olduğu bir yol bilgisidir.⁵

Şimdi araştırmayı ilerletmek için üzerine gidilebilecek bazı sorular üretelim:

- Sülemî'ye göre âdâbla irtibatlı bir “yol bilgisi” olduğunu yukarıda tespit ettiğimiz usûl kavramı acaba onun için hâller-makamlar sistematığının bilgisi anlamına gelir mi?⁶
- Sülemî'nin *Ṭabaḳât* dışındaki, özellikle de *Âdâb* ya da hâller-makamlardan bahsettiği *Menâhic* gibi risalelerinde usûlün kullanımı buradaki gibi midir?⁷
- Sülemî'nin seleflerinde, çağdaşlarında ya da haleflerinde usûl kavramının aynen Sülemî'de olduğu gibi teknik anlamda bir hâller-makamlar sistematığı bilgisi olduğuna dair işaretler var mıdır?
- Usûl kavramının diğer din ilimlerindeki anlamları ve yeri göz önünde bulundurulduğunda Sülemî'nin bu kavramı hâller ve makamlarla ilişkilendirmesi acaba, Sülemî'nin hocalarından olan Serrâc'ın (ö. 378/988) *fikh-ı bâtın* tanımlaması gibi bir tanımlama mıdır? Yani Sülemî bir usûl-i bâtından mı bahsetmektedir?
- Çağdaşı olan usûl âlimlerinin usûl kavrayışlarıyla Sülemî'nin bu kullanımları arasında bir irtibat kurulabilir mi?⁸

Bu sorulara kendi cevabım şimdilik olumlu yönde. Kanaatimce Sülemî'ye göre

-
- 5 Asıl ve usûl kavramlarının tasavvuf literatüründeki benzer kullanımları için bk. Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006), 128, 1136.
 - 6 Sülemî'nin hâller ve makamlar anlayışı için bk. İslim Gümüştekin, *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı* (Yalova: Yalova Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2018), 58-80. Burada Sülemî'nin hâller ve makamlar meselesini usûl olarak konumlandığına ilişkin bir ipucu bulamasak da Sülemî'nin hâl ve makam tanım ve tasniflerini içermesi bakımından faydalı olacaktır çalışmanın bu bölümü.
 - 7 Sülemî'nin *Cevâmiu âdâbi's-süfiyye* risalesi için bk. *Mecmua-i asar-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, ed. Nasrullah Purcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1369hş.), 1/321-408; *Menâhîcu'l-ârifîn* risalesi için bk. *Mecmua-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, ed. Nasrullah Purcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1372hş.), 2/143-157.
 - 8 Sülemî'ye kısmen yakın sayılabilecek Mâverâünnehir'de yaşamış çağdaşı usûl âlimi Debûsî'nin (ö. 430/1039), eserlerinde usûlü nasıl tanımladığı üzerine gidilebilir. Debûsî'nin aynı zamanda *el-Emedü'l-Aksâ* isimli tasavvufi bir eser kaleme alması da arada kurulabilecek bir irtibat için önemli bir işaret gibi görünüyor.

usûl yol bilgisi, yani tasavvuf ilminin mesâili olarak hâller-makamlar sistematîğinin teknik bilgisi anlamına geliyor ve bunun izlerini hem kendisinin diğer eserlerinde hem de sonra gelenlerde takip etmemiz mümkün. Söz gelimi Sülemî başlığında edeb kavramını içeren bir diğer risalesi olan *Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzî hürumâtihim*'de şöyle diyor:

“Kişinin usûl ve furû'da muhalif kimselerle dostluk yapmaması sohbetin âdâbı ve kemalindedir. Nitekim furû' usûlün neticesidir ve “Falan kimse bize usûl olarak muhalefet etmiyor” sözüne kulak asmamak gerekir. Zira usûle olan muhalefet tevhidin hakikatinden çıkmak iken furû'a olan muhalefet sünnet ve âdâbı küçümsemektir. Bunun neticesinde kalp kararır, sır dağılır, edepsizlik elinden zuhur edip gönlünde yer eder.”⁹

Sülemî'nin haleflerinden olan Hücvîrî'nin (ö. 465–9/1073–7) şu sözüyle yine aynı istikamette okunabilir kanaatindeyim: “Sûfî vusûl sahibidir, mutasavvıf usûl sahibidir, mustasvif fuzûl sahibidir.” Devamında da şöyle diyor Hücvîrî: “Nasibi usûl olan tarikatın halleri üzerinde karar kılar, sülûk yolunun hikmetleri üzerinde sakin ve muhkem bir halde bulunur.”¹⁰ Yani Hücvîrî'ye göre de usûl henüz yolda olan sâlikin uyması gereken yol bilgisi, hâller-makamlar haritası gibi görünüyor. Marifete erildiğinde ise vusûl gerçekleşiyor ve usûl ise bir bakıma artık zâid hâle geliyor. Belki de Sülemî'nin Cüneyd gibi daha üstün tuttuğu isimler için usûl ilimlerine vâkıf olduğunu ifade etme ihtiyacı hissetmemesi bundan kaynaklanıyor olabilir. Hâsılı, özellikle erken dönemde edeb kavramıyla usûl kavramının bir çapraz okumasının yapılması, yanı sıra sûfîlerin usûl kullanımlarının çağdaş fıkıh ve kelâm âlimlerinin kullanımlarıyla karşılaştırılması daha derinlikli sonuçlar çıkarmamıza vesile olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Metnin taslağını okuyarak katkıda bulunan İslim Gümüştekin ve Hasan Aydemir'e müteşekkirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgments: I am grateful to İslim Gümüştekin and Hasan Aydemir, who read and contributed to the draft of the study.

9 Soner Eraslan, “Marifete Erme Yöntemi Olarak Sohbet: Sülemî'nin Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve hıfzî hürumâtihim Risâlesinin Tercüme ve Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2 (27 Aralık 2021), 643.

10 Ebu'l-Hasen Ali b. Osman Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 116. Ebu'l-Hasen Ali b. Osman Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, ed. Mahmûd Âbidî (Tâhran: İntişârât-ı Sadâ vü Sîmâ, 1390hş), 49-50.

Kaynakça/References

- Baydar, Kübra Betül. *Âdâbu's-süfîyye Literatürü Açısından İbnü'l-Arabî'nin el-Emru'l-muhkem'i*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Eraslan, Soner. "Marifete Erme Yöntemi Olarak Sohbet: Sülemlî'nin Edebü mücâleseti'l-meşâyih ve İhîzî ğurumâtihim Risâlesinin Tercüme ve Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/2 (27 Aralık 2021), 633-652. <https://doi.org/10.51447/uluifd.811028>
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006.
- Gökbulut, Süleyman. "Cüneyd'in Sekiz Şartı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 201-231.
- Gümüştekin, İslim. *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemlî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı*. Yalova: Yalova Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Hücvîrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Osman. *Hakikat Bilgisi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Hücvîrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Osman. *Keşfu'l-mahcûb*. ed. Mahmûd Âbidî. Tahran: İntişârât-ı Sadâ vü Sîmâ, 7. Basım, 1390hş.
- Sülemlî, Ebu Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Süfîler: Tabakâtu's-süfîyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 1. Basım, 2018.
- Sülemlî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Mecmua-i âsâr-i Ebû Abdurrahman es-Sülemlî*. ed. Nasrullah Purcevâdî. 3 Cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1369-72hş.
- Uludağ, Süleyman. "Asıl (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/474. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

